

- 6 Новоселов В.И. Правовое положение личности в советском государственном управлении. - Саратов, 1976. - С. 121–127.
- 7 Конституционный статус личности в СССР /Ред. коллегия Н.В. Витрук, В.А. Масленников, Б.Н. Топорнин. - М., 1980. - С. 174.
- 8 Полянский Н.Н. Английские законы о чрезвычайных полномочиях правительства и об отправлении правосудия во время войны // Советское государство и право. 1940. № 2. С. 147–150.
- 9 Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека: Учебник для вузов / Отв. ред. М.Л. Этин. 2-е изд. - М., 2005. - С. 296–298.
- 10 Горшкова С.А. Дерогация по Европейской Конвенции и Россия // Московский журнал международного права. - 1999. - № 4. - С. 85.
- 11 См.: Пчелинцев С.В. О возможных ограничениях прав и свобод граждан (из практики Европейского Суда по правам человека) // Российская юстиция. - 2006. - № 1. - С. 67–73.
- 12 Шейнин Х.Б. Допустимые ограничения прав человека в международном праве и по Конституции Российской Федерации // Общеизвестные принципы и нормы международного права, международные договоры в практике конституционного правосудия. - М., 2004. - С. 159, 166.
- 13 Рушайло В.Б. Административно-правовые режимы в Российской Федерации. - М., 2004. - С. 61, 76, 85.
- 14 Правовое обеспечение безопасности Российской Федерации / Под ред. В.Г. Вишнякова. - М., 2005. - С. 30–31, 35.
- 15 Хабриева Т.Я. Национальные интересы и законодательные приоритеты России // Правовое обеспечение национальных интересов: Материалы международной научно-практической конференции (Москва, 25–26 октября 2005 г.). - М., 2005. - С. 8–28; Шувалов И.И. Обеспечение национальных интересов как цель правотворческой деятельности // там же. - С. 53–62; Яковлев В.Ф. Национальные интересы и правовое государство // там же. - С. 38–41.
- 16 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М.: Азбуковник, 1999. С. 824.
- 17 Гацко М.О. О соотношении понятий «угроза» и «опасность» // Обозреватель. - 1997. - № 7. - С. 24–29.
- 18 Возжеников А.В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. - М., 2000. - С. 59–60; Геополитика и национальная безопасность. - С. 184–186; Информационная безопасность государства / Под ред. В.М. Герасимова, А.А. Прохожева, Б.П. Елисеева. - М., 2003. - С. 43–63; Основы национальной безопасности / Под общ. ред. В.Л. Манилова. - М., 1998. - С. 156–158; Правовое обеспечение безопасности Российской Федерации. - С.12–13; Стрельцов А.А. Обеспечение информационной безопасности России. - М.: 2002. - С. 101–111.

In the article constitutions-legal bases of restriction of the rights and freedom of the person and citizen Republic Kazakhstan in the conditions of special legal regimes are considered.

Мақалада ерекше құқықтық тәртіп жағдайында адамның құқығы мен бостандығын шектеудің Қазақстан Республикасының азаматтық конституциялық-құқықтық негіздері қарастырылады.

Қ. Дауталиев

ПАРЛАМЕНТТІҢ БАҚЫЛАУ ФУНКЦИЯСЫНЫҢ ЖІКТЕМЕСІ (КЛАССИФИКАЦИЯСЫ)

Парламенттің бақылау функциялары белігілі-бір заңиландырылған формаларда іске асады. Парламенттік бақылаудың формалары сандық және сапалық көрсеткіштері тұрғысынан алғанда әр мемлекетте әр түрлі. Бұлай болуы заңды құбылыс, себебі мемлекеттің тұрпаты, әлеуметтік-мәдени және экономикалық дамуындағы ерекшеліктер парламенттік процедураларға тікелей әсер етеді. Керісінше аталған жәйттердегі ұқсастықтар парламенттік бақылаудың формалары туралы ұғымды жинақтауға, жүйелеуге, сұрыптауға мүмкіндік береді және мұндай логикалық операциялардың практикалық маңызы жоғары. Себебі бақылаудың кез-келген формасы процедуралық ерекшеліктерден тұрады және бақылау функциясы ретінде іске асқанда ғана көрініс табады. Ал мұның қозғаушы күштері мен мазмұндық жүйесі қоғамның даму деңгейімен анықталады. Парламенттің бақылау функциясына келесі негіздер бойынша жіктеу жүргізуге болады:

1. Субъектісі бойынша:

- 1) парламенттік (бірлескен отырыс формасында ұйымдастырылады не парламент атынан төменгі палата өкілдік етеді);
- 2) парламент құрамына кіретін органдар мен лауазымды тұлғалар (парламент палаталары, комитеттер мен комиссиялар, депутаттар, депутаттық топтар және т.б.);
- 3) парламент құрамына кірмейтін құзырлы органдар мен тұлғалар (Есеп палатасы (комитеті), Адам құқықтары жөніндегі уәкіл, Ғылыми ақпараттық қызмет және т.б.).

Бақылау функциясын субъектілері бойынша жіктегенде келесідей ерекшеліктерге назар аударылуы қажет. Біріншіден аталған субъектілерді бақыланатын объектіге әсер ету сипаты бойынша екі топқа бөліп қарастырған жөн. Оларды бақылау функциясын

- 1) тікелей және

2) жанама түрде жүзеге асырушы субъектілер деп бөлеміз және бұлай бөліп көрсетудің тәжірибелік маңызы жоғары. Тікелей бақылау функциясын жүзеге асырушы субъектіге парламент, оның палаталары, палаталардың бірлескен отырыстары, тұрақты(уақытша) комитеттер мен комиссиялар, депутаттар, депутаттық топтар жатады. Аталған субъектілер бақылау функциясын жүзеге асырғанда тек соларға ғана тән әрі конституциялық құқықтық актілермен танылған бақылау формаларын ғана қолданады(мәселен, сенімсіздік білдіру, депутаттық сауал және т.б.) және арнайы парламенттік процедурамен рәсімделеді. Ал бақылау функциясын жүзеге асыратын жанама субъектілерге мұндай парламенттік процедура талап етілмейді, көп жағдайда олардың әрекеттері жалпыға бірдей әкімшілік процедурамен рәсімделеді. Парламенттің бақылау функциясын жүзеге асырушы жанама субъектілерге парламентпен толықтай не ішінара құрылатын бақылау құзыретіне ие институттар кіреді: омбудсмен, Есеп палатасы (комитеті), Адам құқықтары жөніндегі уәкіл (омбудсмен), Ғылыми ақпараттық қызмет және т.б.

2. Мазмұны бойынша:

- 1) қаржылық-бюджеттік бақылау функциясы ;
- 2) адам құқықтары мен бостандықтарының сақталуына қатысты бақылау функциясы;
- 3) қоршаған ортаны қорғауға қатысты бақылау функциясы;
- 4) мемлекеттің қауіпсіздігі мен қорғаныс саласындағы бақылау функциясы;
- 5) ақпараттық саладағы бақылау функциясы және т.б.

Парламенттің бақылау функциясының іске асу салаларын анықтау және толық тізімін түгендеу билік бөлінісі қағидасының айқындылығына және саяси тұрақтылыққа оң ықпал етері сөзсіз. Дегенмен көптеген ұлттық парламенттердің заңда анықталғаннан тыс «көрінбейтін өкілеттіліктері» бар және бұл әр түрлі факторлерге тәуелді(парламент лидерінің саяси ықпалы, қалыптасқан саяси немесе конституциялық дәстүр және т.б.) екендігін ескергеніміз жөн. Сондықтанда әлем парламенттеріне ортақ әрі тек маңызды салалардағы бақылау функциясын анықтаумен шектелу – бақылау функциясының негізгі мәнінен ауытқымауымызға және негізгі сұлбасын көрсетуге мүмкіндік береді.

3. Парламент бақылау функциясын іске асыратын мерзімі бойынша:

1) Алдын-ала жасалатын бақылау функциясы, яғни заңсыз және/немесе тиімсіз атқарушылық қызметтің орын алмауын бақылайды(парламенттің өзімен, көмекші органдары және қызметтерімен жүзеге асырылады). Мәселен, Есеп комитетінің бюджеттің орындалуын бақылауы заңсыздықтардың орын алмауына және бюджеттің ысырап етілмеуіне жағдай туғызады.

2) Ағымдағы(жедел) бақылау функциясы қабылданған барлық заңдардың нақтылай іске асуы барысында бақылауға алады(мәселен, Қазақстанда «Атаулы әлеуметтік көмек туралы» заңның іске асуы барысында депутаттық сауалдар мен сұрақтар ықпалды болды және т.б.).

3) Кейінгі бақылау функциясы – нақтылы орын алған жағдайларға қатысты заңның орындалуымен қатар жауапты тұлғалардың іс-әрекеттерін тексеруге және сәйкесінше тиісті қорытынды әзірлеуге бағытталады(тергеу комиссияларының жұмысын жатқызуға болады).

4. Парламенттің бақылау функциясының әсерлілігі мемлекеттің басқару нысанына тәуелді Мемлекеттің басқару нысанына байланысты республикада, сондай-ақ монархиялы мемлекеттерде де парламенттің бақылау функциялары кездеседі. Республикалық басқару нысанындағы мемлекеттердегі парламенттің бақылау функциясы келесі түрлерге бөлінеді:

1. Президенттік;
2. Парламенттік;
3. Жартылай президенттік:
 - а) президенттік-парламенттік;
 - б) парламенттік-президенттік.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-бап, 1-тармағы «Қазақстан Республикасы – президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет» деп бекітеді және бұл нормаға Конституцияның 91-бабының 2-тармағы келесідей заңи кепілдік орнатқан: «Конституцияда белгіленген мемлекеттің біртұтастығын және аумақтық тұтастығын, *Республиканы басқару нысанын* өзгертуге болмайды». Конституцияда бекітілуі бойынша Қазақстан – президенттік республика болып табылады. 2007 жылдың 21 мамырында Қазақстан Республикасы Конституциясына енгізілген толықтырулар мен өзгертулер нәтижесі бойынша Қазақстан Республикасының басқарылу түрі жартылай президенттікке, оның ішінде президенттік-парламенттік республикаға жақын келеді.

Парламенттің бақылау функциясы Конституциялық монархияларда да (Ұлыбританияда) орын алады. Абсолютті монархияларда бүкіл мемлекеттік билік монархтың қолында шоғырлануы себепті бақылау функциясы теориялық тұрғыдан болуы мүмкін емес.

5. Парламенттегі саяси күштердің ара салмағына қарай екіге бөлінеді:

- 1) парламенттік көпшіліктің бақылау функциясы

2) парламенттік азшылықтың(оппозицияның) бақылау функциясы.

Парламенттік көпшілік заңи тұрғыдан әлемдік тәжірибеде де және Қазақстанда да парламентке тиесілі көптеген маңызды сұрақтарды шешуде маңызды роль атқарады. Мәселен Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес көпшілік дауыспен келесі сұрақтар шешіледі:

1) Есепті тыңдау қорытындысы бойынша Үкімет мүшесі Республика заңдарын орындамаған жағдайда Палата депутаттары жалпы санының *көпшілік даусымен* оны қызметтен босату туралы Республика Президентіне өтініш жасауға хақылы. Егер Республика Президенті мұндай өтінішті қабылдамай тастаса, онда депутаттар Палата депутаттары жалпы санының *көпшілік даусымен* алғашқы өтініш берілген күннен бастап, алты ай өткеннен кейін Республика Президентінің алдына Үкімет мүшесін қызметтен босату туралы мәселені қайталап қоюға хақылы. Мұндай жағдайда Республика Президенті Үкімет мүшесін қызметтен босатады (ҚР Конс. 57-б., 6-т.).

2) Республиканың Премьер-Министрі жаңадан сайланған Парламент Мәжілісінің алдында Үкіметке сенім туралы мәселе қояды. Мәжіліс сенім білдірген жағдайда, егер Республика Президенті өзгеше шешім қабылдаса, Үкімет өз міндеттерін атқаруды жалғастыра береді (ҚР Конс. 70-б., 1-т.). Бұл арада сенім білдіру заң актілерінде өзгеше көзделмегендіктен сенімсіздік білдіру тәртібіне ұқсас жүзеге асырылады, яғни депутаттардың *көпшілік даусы* шешуші роль атқарады.

3) Парламент Мәжілісінің Регламентіне сәйкес(76-бап) Мәжіліс депутаттарының *көпшілік даусымен*, Мәжіліс депутаттарының жалпы санының кемінде бестен бір бөлігінің бастамасы бойынша Мәжіліс Үкіметке сенімсіздік білдіруге құқылы.

4) Конституцияда өзгеше көзделмесе кез-келген заң жобалары, соның ішінде республикалық бюджетті бекіту, оған толықтырулар мен өзгертулер енгізу Палата депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен мақұлданады және т. б.

Қазақстанда тұтастай алғанда қоғамдағы саяси жүйені, жекелей алғанда мемлекеттік механизм институттарын ұйымдастыруда партиялық жүйенің жетілмеуі Парламент Регламенттерінен анық байқалады.

6. Отандық авторлардың бір тобы атқарушы билікті бақылаудың мазмұнына қарай парламенттің бақылау функциясын екіге бөліп қарастыруды жөн санайды:

1) Құрылтайшы(мемлекеттік органдарды құру, қайта құру және тарату, лауазымды тұлғаларды тағайындау және міндетінен босату; сондай-ақ парламент депутаттарының өкілеттілігін тану, тоқтату және депутаттық имунитеттен айыру мәселесін шешу);

2) Ағымдағы(сессиялық және сессияаралық бақылау). Бұған сессия отырыстарындағы парламент, парламенттің комиссиялары мен өзгеде жұмыс органдары және арнайы органдар сипатындағы субъектілердің бақылаушылық қызметтері жатады[1].

7. Рәсімделуіне байланысты:

1. жария(ашық);
2. жария емес(жабық).

8. Негізі бойынша:

1. заңи(заң бұзушылық орын алуы тиіс) ;
2. саяси(үкіметтің жүргізіп отырған саясаты үшін жауаптылығы).

9. Парламенттің бақылау функциясының іске асу формаларына байланысты келесідей негізгі түрлері бар:

1. Парламенттік тыңдау
2. Үкімет мүшелерінің есебін тыңдау
3. Сенім және сенімсіздік білдіру (вотумы)
4. Интерпелляция. Депутаттық сауал салу және сұрақ қою
5. Парламенттік тергеу.
6. Импичмент.

1. Парламенттік тыңдау. Қазақстан Республикасы Конституциясының 57-бап, 5-тармағына сәйкес Парламент Палаталары «өз құзіретіндегі мәселелер бойынша парламенттік тыңдаулар өткізеді» делінген. Парламенттік тыңдауларды Палаталар Бюроларының шешімдері бойынша Палаталардың тұрақты комитеттері өткізеді әрі олар ашық және жабық нысанда өткізілуі мүмкін. Парламенттік тыңдаулар Парламент палаталары қызметінің ұйымдық нысаны болып табылады. Бұл қызметтің мақсаты болып заң жобаларының тұжырымдамаларын алдын ала талқылау, заңдардың іске асырылу, Үкімет, министрліктер мен ведомстволар қызметінің әртүрлі бағыттары бойынша жалпыұлттық және өңірлік бағдарламалардың орындалу барысы туралы жан-жақты және объективті ақпарат алу, сондай-ақ мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының түйінді мәселелеріне терең талдау жасау табылады. Парламенттік тыңдау әдетте аптаның жұма күндері өткізіледі. Тыңдаудың тақырыбы қоғамда өзекті мәселе тудырып отырған сұрақтарды қамтиды және үкімет мүшелері мен қатар арнайы шақырылған

адамдар(ғалымдар, мамандар, қоғамдық бірлестіктердің өкілдері және т.б.) қатысады. Мемлекеттік және заңмен қорғалатын өзгеде құпия мәліметтерді жария етпеу жағдайларын қоспағанда, парламенттік тыңдау көп ретте ашық әрі жариялы тәртіпте болады. Қазақстанда парламенттік тыңдаудың қорытындылары бойынша қатысушы депутаттың көпшілік даусымен міндеттеуші күші жоқ ұсыныстар қабылданады және қандайда бір саяси не құқықтық жауаптылық тудырмайды. Табиғаты жағынан президенттік немесе жартылай президенттік мемлекеттерге ғана тән. Парламенттік тыңдау ұйымдастырылуының тиімділігі жағынан АҚШ-та жақсы жолға қойылған. Депутаттар ауызша және жазбаша нысанда баяндамашыларға және шақырылған адамдарға сұрақтар қоюға хақылы. Қазақстан тәжірибесінде парламенттік тыңдау белгілі бір сұрақты алдын-ала талқылау арқылы көп жағдайда парламенттің заң шығармашылық жұмысын жеңілдетеді. Өз кезегінде атқарушы билік органдары мен ведомстволар да өкілеттілігі шегінде шығаратын нормативті құқықтық актілерін парламенттік тыңдаудың қорытындысына негіздеу арқылы парламенттік тыңдаудың әсерлілігіне үлес қосады.

2. Үкімет мүшелерінің есебін тыңдау.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 57-бабының, 6-тармағына сәйкес Парламенттің әр палатасы дербес, басқа палатаның қатысуынсыз «Палата депутаттарының жалпы санының кемінде үштен бірінің бастамасы бойынша Республика Үкіметі мүшелерінің өз қызметі мәселелері жөніндегі есептерін тыңдауға хақылы». Тыңдау нәтижелері бойынша Мәжіліс депутаттары тек зандардың орындалмауы (құқықтық жауапкершілік) себепті ғана көпшілік дауыспен орнынан кетіру туралы Президент алдына мәселе қоя алады. Кей елдерде Президент мұндай жағдайда Парламентті таратып, сайлаудың күнін белгілей алады. Ал Қазақстанда Президент Парламент Палатасы депутаттарының өтінішін қабылдаса, алты айдан кейін көпшілік дауыспен қайталап қоя алады және бұл кезде Президент Үкімет мүшесін қызметінен босатады. Үкімет мүшесі ретінде Қазақстан Республикасы Үкіметі туралы 18-желтоқсан 1995ж. N2688 заңының 3-бап, 4-тармағына сәйкес «Республиканың Премьер-Министрі, оның орынбасарлары, министрлер және де Республиканың өзге де лауазымды адамдары» танылады. Демек, Премьер-Министрдің Үкімет мүшесі ретіндегі есептілігі және жауаптылығы Конституцияның 57-б., 6-т. көзделген тәртіпке сәйкес анықталады. Ал Премьер-Министердің қызметінен босатылуы Қазақстан Республикасы Конституциясының 70-бап, 7-тармағына сәйкес Үкіметтің өкілеттілігі тоқтатылғанын білдіреді. Демек Қазақстан Республикасы Парламентінің жоғарғы және төменгі палаталары болып табылатын Сенат пен Мәжіліс заңи тұрғыдан алғанда (de jure) Үкіметті орнынан кетіре алады. Бірақ Конституция жобасын әзірлеушілер Үкімет мүшесінің есебін тыңдау арқылы Үкіметті бүтіндей орнынан кетіру мәселесін көтермеген әрі аңдамаған тәрізді. Тіпті саяси салдарға алып келетін мұндай өкілеттіліктің Сенатқа берілуі әрекет етіп жатқан Конституцияның мәніне қайшы келеді деп топшылаймыз. Себебі, 2007 жылдың 21 мамырында Конституцияға енгізілген толықтырулар мен өзгертулердің нәтижесінде тек Парламенттің төменгі палатасы ғана Үкіметті қалыптастыру мен орнынан кетіру өкілеттілігіне ие бола алады. Бұл араға Мәжіліс тарқап кеткен жағдайдағы, Сенаттың тұтас Парламент атынан өкілдік ететін жәйтті қоспаймыз. Әлемдік тәжірибеде Үкіметті құру мен тарқатуға саяси күштерді ескеру мақсатында тек Парламенттің төменгі палатасын ғана тартады. Сондықтан да алдағы уақытта осы олқылықтарды жою немес ұтымды пайдалану сұрақтарын заңи не дәстүр(конституциялық) тұрғысынан реттестіру қажет деп санаймыз.

3. Сенім және сенімсіздік білдіру(вотумы)

Үкіметтің парламент алдындағы саяси жауапкершілігі рәсімдік ерекшеліктерге орай екіге бөлінеді:

- 1) сенім білдіру және
- 2) сенімсіздік білдіру(вотумы).

Сенім білдірудің негізгі ерекшелігі, ол тікелей Үкіметтің белсенді әрекетінен туындайды. Қазақстан Республикасында сенім білдіру туралы сұрақты әдетте Үкімет келесі жағдайларда қояды:

- 1) жаңа сайлаған Парламенттің төменгі Палатасы алдында өз қызметін жалғастыру үшін (ҚР Конст. 70-б.,1-т.);

- 2) Үкімет ұсынған заң жобасы қайтарылғанда, саяси ықпал ету шарасы ретінде (ҚР Конст. 61-б.,7-т.).

Бірінші жағдайда үкімет саяси кіріптарлықта болады, себебі Парламент өз Үкіметін құруға ынталы болуы мүмкін. Ал екінші жағдай рәсімдік және саяси тұрғыдан күрделілеу. Мәселен Қазақстан Республикасы Конституциясының 61-б.,7-т. сәйкес Үкімет енгізген заң жобасының қабылданбауына байланысты Премьер-Министр Парламент Палаталарының бірлескен отырысында Үкіметке сенім туралы мәселе қоюға хақылы. Бұл мәселе бойынша дауыс беру сенім туралы мәселе қойылған сәттен бастап қырық сегіз сағаттан ерте өткізілмейді. Егер сенімсіздік білдіру туралы ұсыныс палаталардың әрқайсысының депутаттары жалпы санының көпшілік даусын ала-алмаса, заң жобасы дауысқа салынбай

қабылданды деп есептеледі. Алайда Үкімет бұл құқықты жылына екі реттен артық пайдалана алмайды. Мемлекеттік билік тармақтары арасында келіспеушіліктер орын алса әрі ол мемлекеттің дамуына кедергі келтіріп тежеуші күшке айналу қаупі төнсе Президент Парламенттің Палата төрағаларымен және Премьер-Министрмен ресми консультациялар алысқаннан кейін Парламентті не оның төменгі Палатасын сайлау күнін белгілей отырып тарата алады (ҚР Конст. 63-б., 1-т.). Парламент депутаттары немесе фракциялар үшін Парламенттің таратылып жіберілуі тиімсіз және олардың келесі сайлауда депутаттық мандатқа ие болуы да екіталай дүние. Сондықтан Үкіметте саяси ахуалды тиімді пайдалану арқылы өзіне қажетті заң жобасын қабылдату мүмкіндігі бар. Дегенмен мұндай саяси мүмкіндік шын мәнінде Үкіметтің саясатын және бағдарламасын нақтылай іске асыру үшін объективті қажеттіліктен туындауы да мүмкін. Сондықтан заң бекітуші аталған мән жайды ескере отырып Конституцияда сенім білдіру құқығын Үкіметтің бір жылда екіден артық пайдалана алмайтындығын шартты түрде бекіткен. Тәуелсіз Қазақстан жағдайында үкімет ұсынған «Жер туралы» заң жобасын өткізу үшін 2001 жылы Премьер-Министр И.Тасмағамбетов Парламентке сенім білдіру мәселесін қойды. Парламентте дауыс беру нәтижесі сенім білдіру туралы сұрақты қанағаттандырды [2].

Сенімсіздік білдіру немесе сенімсіздік вотумы – үкіметтің саяси солидарлы жауаптылығын көздейтін парламенттегі саяси күштердің (оппозициялық-азшылық және көпшілік) бастамашылығымен іске асатын бақылау функциясының ерекше парламенттік процедурамен рәсімделетін формасы.

Сенімсіздік білдіру негізінен тікелей демократия жолымен сайланатын төменгі палатаның өкілеттілігіне жатқызылады және әдетте саяси жүйесі дамыған елдерде оппозициялық азшылықтың бастамашымен саяси күштерді құқықтық тенестіру және тежеу тетігі ретінде көтеріледі. Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес сенімсіздік білдіру институты Қазақстанда келесі тәртіпте іске асады: «Мәжіліс депутаттарының жалпы санының көпшілік даусымен, Мәжіліс депутаттарының жалпы санының кемінде бестен бірінің бастамасы бойынша Мәжіліс Үкіметке сенімсіздік білдіруге хақылы» (ҚР Конс. 56-б., 2-т.). Сенімсіздік білдіру үшін қажетті Мәжілісте 107 депутаттың 5/1 бастамашылығы – 22 депутаттан кем болмауы тиіс әрі сенімсіздік вотумы 54 депутаттың қолдауына ие болғанда ғана Үкіметті орнынан кетіре алады. Әлемдік тәжірибеде әдетте сенімсіздік білдіру парламенттік азшылықпен (оппозициямен) ғана қозғалатынын ескерсек Қазақстандағы саяси жүйенің пісіп жетілмегенін немесе конституциялық рәсімнің қабылетсіздігін кемшілік деп тануымызға тура келеді. Сондықтан Конституция нормалары тікелей іске асуы және алдына қойылған мақсатты игеруге заңи тұрғыдан қабылетті болуы үшін сайлау туралы заң актілері қайта тәртіпке келтірілуі тиіс. Мұндай шара Конституцияның үстемдігін орнатқан болып табылады. Партиялық жүйе жақсы жолға қойылған деп есептелетін дамыған мемлекеттердің өзінде сенімсіздік білдіру бастамашылығын көтеру рәсімі неғұрлым жеңілдетілген формаға ие. Мәселен Испанияның 1978ж. қабылданған Конституциясының 112-113-бб. Конгресс депутаттарының оннан бір бөлігімен сенімсіздік вотумы туралы бастама көтеруі және үкімет төрағасының орнына келетін үміткерді ұсыну жүзеге асырылады. Сондай-ақ сенімсіздік білдірумен қатар Үкіметтің тұрақтылығын қамтамасыз ету және негізсіз саяси дағдарыс туындамас үшін көптеген мемлекеттерде конструктивті вотум рәсімі қабат қолданылады, яғни жұмыс істеп жатқан үкіметті орнынан кетіру үшін алдын-ала жасақталған өз үкіметін ұсынуы тиіс. XX ғ. екінші жартысында қабылданған көптеген елдердің негізгі заңдарында бұл талап кең қолданысқа ене бастады. Мәселен ГФР-ның 1949 ж. қабылданған негізгі заңында (67-бап) орын алған.

Сондай-ақ Үкіметтің республикалық бюджеттің атқарылуы туралы есебін Парламенттің бірлескен отырысында бекітпеуі (ҚР Конст. 53-б., 2-т.) Парламенттің Үкіметке сенімсіздік білдіргенін көрсетеді. Мұны сенімсіздік білдірудің белсенді түріне жатқызуға келмейді. Себебі бюджеттің орындалуы туралы есеп Үкіметпен мерзімді түрде беріліп отырады. Сондықтан да сенімсіздік білдірудің өзін мәніне қарай екі түрге бөліп қарастыру керек:

- 1) белсенді және
- 2) бәсең.

Белсенді сенімсіздік білдіруге мерзімсіздік яки аяқ астылық тән болса, бәсең сенімсіздік білдіруге мерзімділік тән. Сондай-ақ бәсең сенімсіздік білдірудің пәні тек республикалық бюджеттің орындалмауы немесе тиісті емес дәрежеде орындалуы туралы сұрақ қана болса, белсенді сенімсіздік білдіру Үкіметтің саяси немесе құқықтық жауаптылығын көздейтін кез-келген сұрақ бола алады.

4. Интерпелляция. Депутаттық сұрау салу және сұрақ беру.

Интерпелляция (латынша «interpellation - «прерывание речи» - «сөзін бұзу») негізінен шектелген монархиялы және парламенттік республикаларда кездеседі, сондай-ақ жартылай президенттік республикаларда да (парламенттік-президенттік республикаларда) орын алатын бақылаудың пәрменді нысаны. Үкімет мүшелеріне депутаттық сауал салудың қорытындысы бойынша үкімет мүшесінің жауабын жалпы отырыста дауысқа салу және баға беру арқылы жауаптылыққа тарту

интерпелляция рәсімі болып табылады. Жауаптылыққа тартудың формалары тұтастай Үкіметке не оның оның мүшесіне сенімсіздік білдіруден, сондай-ақ парламенттік тергеуден көрініс табады.

Қазақстанда интерпелляция рәсімі қолданылмайды. Себебі депутаттық сауалдың қорытындысы бойынша Үкіметті не оның мүшесін орнынан кетіру сияқты заңи не саяси салдар тудыратын мүмкіндік заңи тұрғыдан бекітілмеген. Қазақстан Республикасында депутаттық сауал Парламент Палаталарының бірлескен және бөлек отырысында Палата депутатының мемлекеттік органдардың лауазымды адамдарына депутаттық сауал салынған Парламент Палаталарының тиісті отырысында сол органның немесе лауазымды адамның құзыретіне жататын мәселелер бойынша негізді түсінік беруін немесе көзқарасын баяндауын ресми талап етуі болып табылады.

Парламент Палаталарының депутаттары Премьер-Министр мен Үкімет мүшелеріне, Ұлттық Банктің Төрағасына, Орталық сайлау комиссиясының Төрағасы мен мүшелеріне, Бас прокурорға, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Төрағасына, Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің Төрағасы мен мүшелеріне сауал салуға құқылы. Бұл орайда Бас прокурорға салынған сауал қылмыстық қудалау міндеттерін жүзеге асыруға байланысты мәселелерге қатысты болмайды.

Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Төрағасына салынған сауал Палатаның жабық отырысында каралады.

Сауал жазбаша түрде енгізілуі мүмкін және Парламенттің немесе Палатаның отырысында жария етілуге тиіс.

Сауал салынған адам сол кезде отырыс залында отырған болса, сауал соның өзіне (немесе оның өкіліне) тікелей беріледі. Басқа жағдайлардың бәрінде депутат отырыста жариялаған сауалды Палата Аппараты ол жарияланған күннен бастап үш жұмыс күнінен аспайтын мерзімде мемлекеттік органның тиісті лауазымды адамына жібереді.

Сауалға қайтарылған жауап бойынша жарыссөз өткізілуі мүмкін. Депутат сауалға қайтарылған жауапқа өзінің көзқарасын білдіруге құқылы.

Сауалға қайтарылған жауап пен оны талқылау нәтижелері бойынша Парламенттің немесе тиісті Палатаның қаулысы қабылданады.

Депутаттық сауалдар тәжірибеде әдетте көп қолданылады. Мәселен 2008 жылдың 2 қыркүйегі мен 2009 жылдың 1 ақпаны аралығында төртінші шақырылған Қазақстан Республикасы Парламентінің екінші сессиясында Мәжіліс депутаттарымен мемлекеттің лауазымды тұлғаларына 261 депутаттық сауал мен жолдау жолданған. Олардың бағытталу тәртібі келесідей: Қазақстан Республикасы Президентіне – 1, Премьер-Министрге – 146, Министрлерге – 72, Бас прокурорға – 24, «ҚазМұнайГаз»-дың Президентіне – 1, «НұрОтан» ХДП-ның бірінші орынбасарына – 1, Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесінің хатшысына – 1, Қазақстан даму Банкінің төрағасына – 1, Қазақстан Республикасының экономикалық және сыбайлас жемқорлық қылмыспен қарсы күрес жөніндегі Агенттіктің төрағасына – 4 және т.б. мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларына бір-екеуден жолданған. Қарап отырғанымыздай депутаттық сауалдардың басым бөлігі Премьер-Министрге бағытталған. Депутаттар сауалдарын нақты сала бойынша жауапты әрі құзырлы министрлерге жолдағаннан көрі, жалпы басшылық пен ұйымдастырушылық қызметті жүзеге асыратын Премьер-Министрге бағыттағанды жөн санайды. Мұндай тәжірибенің қалыптасуы депутаттық сауалдың пәрменділігіне кері әсерін тигізеді. Себебі Премьер-Министрге бағытталған депутаттық сауалдың басым көпшілігі нақты мәселені шешуден көрі жалпы сипаттағы сұрақтарды көтереді. Сондықтанда Палата Аппараты депутаттық сауалдың мазмұнына қарай қандай құзырлы органға бағытталуы керектігін анықтаудың ортақ тәртібін белгілеуі тиіс. Депутаттық сауалдың қорытындысына қанағаттанбаған жағдайда сауал бағытталған лауазымды тұлғаны қандайда бір жауаптылыққа тарту мәселесі басы ашылмаған сұрақтың бірі. 2006 жылы депутат Д.Н.Назарбаева депутаттық сауалмен Премьер-Министрдің орынбасары – Экономика және бюджеттік жоспарлау Министріне 2004-2010 жж. арналған Қазақстан Республикасының ауылдық жерлерді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы бойынша бірінші кезеңін іске асырудың нәтижелерін пысықтауды талап етіп қайта жолданды. Сондай-ақ депутат Н.С.Сабильяновтың мемлекеттік тілде жолдаған депутаттық сауалына берілген Қоршаған ортаны қорғау Министрлігінің жауабын грамматикалық және стилистикалық қателіктердің орын алуы себепті ақпараттың мәні өзгерді деген негіз бойынша қабылданбады. Сондықтанда депутаттық сауалға берілген жауап қанағаттандырмаған жағдайда жауаптылыққа тартудың негіздері анықталуы тиіс.

Сұрақ қоюдың тәртібі өзгешелеу және сауал салуға қарағанда пәрменділігі төмен. Парламент депутаты Палаталардың бірлескен және бөлек отырысында Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі мен Үкімет мүшелеріне, Ұлттық Банкінің Төрағасына, Орталық сайлау комиссиясының Төрағасы мен мүшелеріне, Бас прокурорына, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Төрағасына, Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің Төрағасы мен мүшелеріне ауызша сұрақ

қоюға құқылы. Жауап осы отырыста, ал жауап қайтаруға қосымша дайындалу қажет болған жағдайда - үш күн мерзімде қайтарылады. Сұрақтар бойынша жарыссөз өткізілмейді және түсініктеме берілмейді.

5. Парламенттік тергеу.

Парламенттік тергеу тек парламенттік республикаларда (ГФР, Италия), сонымен қатар президенттік (АҚШ) және жартылай президенттік республикаларда да кездесетін парламенттің бақылау функциясының пәрменді көрінісі болып табылады.

Парламенттік тергеудің объектісіне жария және жеке корпорациялардың қызметтері, сондай-ақ жария қызметті жүзеге асыратын кәсіпкерлік бірлестіктердің (палаталар) жұмыстары және т.б. жатады.

Парламент не оның палаталары тергеу комиссияларын құру арқылы қажет деп тапқан жағдайда кез-келген лауазымды тұлғадан не азаматтан жауап алуға, құпия және құпия болып табылмайтын барлық құжаттарға кедергісіз қол жеткізуге және бас тартқан не қарсылық білдіргендерді жауапқа тартуға хақылы. Парламенттік тергеу саяси және құқықтық салдарға алып келуі мүмкін. Парламенттік және жартылай президенттік басқару нысанындағы мемлекеттерде Үкімет және оның мүшесін орнынан кетірілуі (саяси) мүмкін. Сондай-ақ лауазымды тұлғалардың үстінен қылмыстық істер қозғалуы мүмкін. Мәселен баспасөзде «Уотергейт» аталатын аты-шулы істің аяғы 1974 ж. АҚШ президенті Р.Никсонның өкілдер палатасының заң комитеті жүргізген тергеуінің негізінде орнынан кетірілуіне алып келді. Сондай-ақ «Иран – контрас» (1979ж) ісі бойынша 1984ж. АҚШ президенті Р.Рейган Конгрестен сөгіс алды және т.б.

Тергеу комиссиялары әдетте мерзімі жағынан уақытша және бір реттік сипатта құрылады. Қазақстанда уақытша комиссияларды құрудың конституциялық негізі 1995 ж. қабылданған № 2559 «Қазақстан Республикасы Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» конституциялық заңның 11-бап, 4-тармағында баяндалған: «Парламент пен оның Палаталарының Конституцияның 47-бабының 1 және 2-тармақтарында, 57-бабының 5) және 6)-тармақшаларында көделген өкілеттіліктерін жүзеге асыру мақсатында Парламент Палаталары арнаулы уақытша комиссиялар құрады». Демек арнаулы уақытша комиссия Қазақстан Республикасы Конституциясының 47-бап, 1-тармағы – Президенттің науқастығына байланысты, осы 47-баптың 2-тармағы – Президент мемлекетке опасыздық жасағанда, 57-баптың 5)-тармақшасы – парламенттік тыңдаулар ұйымдастыру үшін, 57-баптың 6)-тармақшасы – Үкімет мүшелерінің қызметіне қатысты есептерді тыңдау үшін құрылады. Бірақ аталған сұрақтар бойынша құрылатын арнаулы уақытша комиссиялар парламенттік тергеу жүргізуге өкілетті емес. Парламенттік тергеудің құқықтық негізі болмауы себепті Қазақстан Республикасында бұл рәсім қолданылмайды.

Көптеген елдердің конституцияларында, тіпті Парламент регламенттерінде парламенттік тергеуге қатысты арнайы нормалар орын алмаған және бұл жайт парламенттік тергеуді жоқ деп есептеуге негіз болмайды. Мәселен АҚШ-тың Конституциясында Конгресстің тергеу жүргізу құқығы туралы анықталмаған. Бірақ мұндай өкілеттілік биліктің заң шығарушылық қызметінен туындайды деп есептеледі. АҚШ-та парламенттік тергеудің құқықтық негізіне прецеденттік құқықты жатқызады. Жоғарғы Соттың көптеген прецеденттері Конгресстің кең өкілеттіктері мен тергеу қызметтерін жүргізу үшін танып әрі бекітуші функцияны атқарады. Мәселен, «Уоткинс Құрама Штаттарға қарсы» ісі бойынша тергеу жүргізу құқығының көлеміне қатысты сот келесідей түсінік береді: «Право Конгресса проводить расследование присуще законодательному процессу. Это право широкое. Оно включает в себя расследование, касающиеся исполнения существующих законов, а также предложенных законодательных актов, в которых существует необходимость». Аталмыш істі қараушы сот одан әрі тергеу құқығын қолдаудың аясын анықтай түседі: «распространяется на область расследований в департаментах Федерального Правительства связанных с выявлением коррупции, злоупотреблений и ущерба» [3]. Сондай-ақ парламенттік тергеуді Франция Республикасының Конституциясы да бекітпеген. Бірақ бұл қызмет 1958ж. 17 қарашада қабылданған «Парламент Палаталарының қызметі туралы» Ордонанспен және 1959 ж. 3 маусымында қабылданған Ұлттық жиналыстың Регламентімен реттеледі [4].

Парламенттік тергеудің пәні дамыған мемлекеттердің Конституцияларында нақты анықталмаған. Керісінше жалпылама сипат берумен шектелген. Атап айтар болсақ, Италия Конституциясының 82-бабына сәйкес «Әр палата мемлекеттік мүддені көздейтін сұрақтар бойынша тергеу жүргізе алады» [5]. Ал, Испания Конституциясының 76-бабы парламенттік тергеудің пәніне «қоғамдық мүддені көздейтін кез-келген сұрақты» [6]. енгізеді. Парламенттік тергеудің пәні болып табылатын мұндай сұрақтың сипаты әр елде әр түрлі. Ол «белгілі бір сұрақтар» [7]. (Австрия), «ерекше маңызды сұрақтар» [8]. (Дания), «мемлекеттік басқару сұрақтары» [9]. (Жапония), «жария сипаттағы сұрақ» [10]. (Словения), «мемлекеттік маңызы бар сұрақтар» [11]. (Литва) сипатында бекіген.

Шетелде, әсіресе АҚШ-да Конгресстің тұрақты комитеттері парламенттік тергеуді өте белсенді жүргізеді. Мәселен, 2001 жылы ірі энергетикалық «Enron» корпорациясының банкротқа ұшырауы Конгрестің бес тұрақты комитетінің тергеу жүргізуіне негіз болды. Қазақстан Республикасы Жоғарғы

Кеңесінің 14 шілде 1994 ж. қабылдаған «Қазақстандағы 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларын парламенттік тергеуге арналған Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің комиссиясы туралы» № 134-ХІІ Қаулысы негізінде жазықсыз қылмыстық қудалауда болғандарды анықтау мен ақтау мәселелері бойынша 17 депутаттан тұратын тергеу комиссиясы жұмыс істеді. Қазақстанның қазіргі Парламентінде парламенттік тергеу жоқ.

Парламенттік тергеудің қорытындысы кей елдерде міндетті және сотпен даулауға жатпайды (ГФР-да – парламенттік республика) немесе парламенттік тергеу жүргізілетін іс бойынша құқық қорғау органдарында іс қозғалып қойған болса парламенттік тергеу комиссиясы өз қызметін тоқтатады (Франция – президенттік-парламенттік республика), ал АҚШ-да (президенттік республика) Конгресс парламенттік тергеуді құқық қорғау органдарымен қабат жүргізе береді.

6. Импичмент.

Импичмент бойынша мемлекеттегі жоғарғы лауазымды тұлға парламенттің айып тағуымен және квазисоттық тәртіппен лауазымынан кетірілуі мүмкін. Бірқатар елдерде парламент тек айып тағуды ғана жүзеге асырады, ал істі сот органдары қарайды. Қазақстан Республикасында импичмент институтының қолдану тәртібі Конституцияның 47-бабының 2-тармағына сәйкес анықталады. Республиканың Президенті өзінің міндеттерін атқару кезіндегі іс-әрекеті үшін тек қана мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда жауап береді және бұл үшін Парламент оны қызметінен кетіруі мүмкін. Айып тағу және оны тексеру туралы шешім Мәжіліс депутаттарының кемінде үштен бірінің бастамасы бойынша депутаттардың жалпы санының көпшілігімен қабылдануы мүмкін. Тағылған айыпты тексеруді Сенат ұйымдастырады және оның нәтижелері Сенат депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен Парламент Палаталары бірлескен отырысының қарауына беріледі. Бұл мәселе бойынша түпкілікті шешім айып тағудың негізділігі туралы Жоғарғы Сот қорытындысы және белгіленген конституциялық рәсімдердің сақталғаны туралы Конституциялық Кеңестің қорытындысы болған жағдайда әр Палата депутаттарының жалпы санының кемінде төрттен үшінің көпшілік даусымен Парламент Палаталарының бірлескен отырысында қабылданады. Айып тағылған кезден бастап екі ай ішінде түпкілікті шешім қабылдамау Республика Президентіне қарсы тағылған айыптың күші жойылған деп тануға әкеп соғады. Республика Президентіне мемлекетке опасыздық жасады деп тағылған айыптың қабылданбауы оның қай кезеңінде де осы мәселенің қаралуына себепші болған Мәжіліс депутаттарының өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтатуға әкеп соғады.

Импичменттің мемлекет басшысына қатысты қолдану негізі әлем конституцияларында біркелкі емес. Қазақстанда «тек қана мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда» (47-бап, 1-тармақ), АҚШ-та «опасыздық, паракорлық немесе өзгеде ауыр қылмыстар мен кінәлі әрекеттер үшін» (II бап, 4 бөлім), ГФР-да «Негізгі заңды не өзгеде федералды заңды қасақана бұзған жағдайда» (61-бап,(1)), Италияда «мемлекетке опасыздық немесе Конституцияға қол сұққан жағдайда» (90-бап), Францияда «тек қана мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда» (68-бап), Ресейде «мемлекетке опасыздық немесе өзгеде ауыр қылмыс жасаған жағдайда» (93-бап) қолданылады.

1. Парламент и законодательная власть Казахстана: монография. – Алматы: Жеті Жарғы, 1995, 125-б.
2. Казахстанская правда // 20 мая 2003.
3. Испанияның 1978 ж. Конституциясы, қараңыз: Конституции буржуазных государств. М., 1982. 276-329-бб.
4. Стенина В.К. Парламентский контроль и парламентское расследование в президентских и полупрезидентских республиках // Юридический мир, 2007, № 4, 60-б.
5. Французская Республика. Конституция и законодательные акты: Пер. с франц. / Ред. кол.: В.А.Туманов и др.; Сост. В.В.Маклаков и В.Л.Энтин. – М.: Прогресс, 1989.
6. Италия Республикасының 01.01.1948 ж. Конституциясы // Конституции зарубежных государств: Учеб. пос. / Сост. В.В.Маклаков и В.Л.Энтин. – М.: Прогресс, 1989.
7. Испанияның 29.12.1978ж. Конституциясы // Конституции государств Европейского Союза // Под общ. ред. Л.А.Окунькова. – М., 1999.
8. Австрияның 10.11.1920ж. Конституциясы // Конституции государств Европейского Союза: в 3 т., т. 1 // Под общ. ред. Л.А.Окунькова. – М., 2001.
9. Дания Корольдігінің 05.06.1953 ж. Конституциясы // Конституции государств Европейского Союза: в 3 т., т. 1 // Под общ. ред. Л.А.Окунькова. – М., 2001.
10. Жапонияның 03.05.1947ж. Конституциясы // Конституции зарубежных государств. Учеб. пос. – М.: БЕК. – 432 с.
11. Словения Республикасының 28.12.1991ж. Конституциясы // Конституции государств Европейского Союза: в 3 т., т. 1 // Под общ. ред. Л.А.Окунькова. – М., 2001.
12. Литва Республикасының 25.10.1992ж. Конституциясы // Конституции государств Европейского Союза: в 3 т., т. 1 // Под общ. ред. Л.А.Окунькова. – М., 2001.

The problems of classification of control functions of Parliament are considered in modern period. There are control functions of Parliament Republic of Kazakhstan and the Parliaments of modern developed countries in the maintenance classification.

В статье рассматриваются вопросы классификации контрольной функции Парламента в современном периоде. В основе классификаций лежит контрольная функция Парламента Республики Казахстан и парламенты современных развитых стран.

С.Т. Мухаметкаримова

К ВОПРОСУ О СУЩНОСТИ ПОНЯТИЙ «СУВЕРЕНИТЕТ» И «НЕЗАВИСИМОСТЬ»

В современный период становления казахстанской государственности данные понятия стали наиболее часто используемыми в политологической и юридической литературе. Нам хотелось бы как можно более шире, точно и ясно раскрыть смысл и сущность данных понятий. Данная статья является скромной попыткой и поиском определения дефиниций важного государствоведческого понятийно-категориального аппарата.

В новейшем юридическом словаре слово «суверенитет» определяется в переводе с французского языка как «верховная власть», верховенство и независимость власти [1]. Выделяется несколько видов суверенитета: суверенитет государственный и суверенитет национальный. Суверенитет государственный заключается в верховенстве государственной власти внутри страны и ее независимости во внешнеполитической сфере. Верховенство независимость как суверенные свойства государственной власти выражают ее политико-правовую сущность и проявляются в соответствующих формах во внутренней и внешнеполитической деятельности государства. Суверенитет представляет собой качественные признаки государства, характеризует его политико-правовую сущность. По сути дела, верховенство состоит в правомочии устанавливать в обществе единый правопорядок, правоспособность государственных органов и общественных организаций, наделять правами и обязанностями должностных лиц и граждан. Суверенитет предполагает самостоятельность государственной власти внутри страны и ее независимость от власти любого государства. Не следует забывать, что верховенство государственной власти невозможно без ее независимости, выступающей как необходимое условие верховенства. В свое время К. Маркс писал: «Только в способе производства, как непосредственном отношении собственников средств производства к производителям, можно увидеть самую глубокую тайну, скрытую основу всего общественного строя, а следовательно, и политической формы отношений суверенитета и зависимости, короче, всякой данной специфической формы государства» [2].

Суверенитет национальный означает полновластие нации, ее политическую свободу, обладание реальной возможностью определить характер своей национальной жизни, включая, прежде всего, способность политически самоопределяться вплоть до отделения и образования самостоятельного государства. В.И. Ленин писал: «Есть две нации в каждой современной нации» [3].

Многие исследователи считают независимость одним из самых туманных понятий, которые используются в манипуляции общественным сознанием. В полной мере это проявилось в ходе принятия Декларации о независимости КазССР, включившей последнюю фазу развала СССР. Обычно слову «независимость» придают положительную эмоциональную окраску, которой это понятие в принципе не соответствует. В большинстве случаев обретение независимости означает отделение от крупной системы с утратой всех системных эффектов.

На наш взгляд, обретение независимости возможно только в диалектическом сочетании с построением взаимозависимостей. Это требует восстановления связного общественного сознания, выработки представлений о социальных и национальных интересах, а затем и обретения политической воли. Процесс возрождения страны из совокупности пространств уже потребует тяжелой борьбы со всеми негативными проявлениями. Казахстан, как и другие союзные республики, не обладал в составе СССР реальным суверенитетом, что выражалось в тотальной зависимости от центра в вопросах финансирования, сохранения культурных и исторических традиций казахского народа, языка, обычаев, возможности развития сети национальных школ и высших учебных заведений. Вовсе умалчивалась роль обычного (адатного) права казахов и суда биев в разрешении спорных конфликтов и коллизий в законодательстве.

Только Декларация «О государственном суверенитете Казахской ССР», принятая 25 октября 1990 года, наряду с подтверждением намерений республики войти на равноправной договорной основе в союз суверенных республик, впервые установила основные, принципиальные государственно-правовые нормы для укрепления суверенных прав Казахской ССР.

Декларация объявила о верховенстве Конституции и законов республики на территории Казахской ССР, «за исключением вопросов, добровольно делегированных ею Союзу», о праве